

Erhardt Gábor

Az emlékezés teljesíthetetlen kötelessége

A ferencvárosi Málenkij Robot Emlékhely

■ 2017. február 25-én – a Gulág-émlékév lezárásaként – Balog Zoltán, az emberi erőforrások minisztere avatta fel a ferencvárosi Málenkij Robot Emlékhelyet. A hír meglepően kevés nyilvánosságot kapott az utóbbi idők köztéri emlékezéseinek – meglehetősen viharos – történéseihez képest. Pedig az alkotás – Párkányi Raab Péter szobrász és Birkás Gábor építész műve – egy igen érdekes, atipikus emlékmű, amely mindenképpen megérdemel egy kis elemzést, elmélkedést. Emlékezésről, közteterekről, illetve köztéri emlékezésről. Az alábbi írás alapját egy Melocco Miklóssal készített interjú adta, amely azonban – köszönhetően a Mester széles gondolati spektrumának – túlfeszítette a szigorúan vett műelemzés kereteit, és általánosabb gondolatok megfogalmazására, illetve kérdések feltételére sarkallt.

Az emlékhely témájával kapcsolatos száraz tények: a „malenkij robot” kifejezés eredete az orosz malenkaja robota, ami „kis munkát” jelent. A második világháború során Magyarország területére érkező szovjet fegyveres szervek e kifejezés sűrű használatával, hazugságával hurcolták el a polgári lakosság tömegeit többéves szovjetunióbeli kényszermunkára. A mai Magyarország területéről mintegy 150-170 ezer polgári lakost hurcoltak el „malenkij robot”-ra. Ezért vált ez a két szó Magyarországon a köztudatban a polgári lakosság tömeges elhurcolásának és többéves szovjetunióbeli kényszermunkájának szinonimájává.

Két – Melocco Miklós által megjegyzett – látszólagos apróság közelebb hozza a kifejezést a ma emberéhez.

A nyelvtanilag helyes malenkaja robota helyett elterjedt hibás kifejezés ismerősen csengett a – személyesen nem érintett – magyarok számára, a jobbágyságot egykor sújtó robot történelmi beágyazottsága miatt. Továbbá a hibás kifejezés elterjedését részben annak tudom be, hogy a kommunizmus mindig idegen maradt a magyar ember számára, így az orosz nyelv

is. Ráadásul a szovjet katonák messze nem csak oroszok voltak, hanem kalmükök, tatárok, ki tudja milyen nemzet fiai. Nem tudtak jól oroszul.

Az embertelen körülmények között – leginkább bányákban, fakitermeléseken – dolgoztatott elhurcoltak mintegy fele sosem tért haza. Többségük a lágerek környékén, jeltelen tömegsírokban lett elföldelve. Elhalálozásukról a szovjet szervek semmiféle hivatalos értesítést nem adtak.

A koncentrációs tábor szóösszetételt Lenin használta elsőként, de már ugyanolyan jelentéssel, mint évtizedekkel később a németek – árnyalja a képet a Mester. – A gulag táborai megsemmisítő táborok voltak, amelyek minimális hasznót hajtottak. Azért nem adtak a raboknak enni, hogy ne kerüljenek semmibe, hogy mennyi hasznót hajtottak a munkájukkal, az nem volt fontos. Salamov Kolimai történetek című könyve szól erről, megrázó erővel. Nincs benne egy csúnya szó sem, mégis rettenetes szöveg. Ennek ellenére képes katarzist okozni az olvasónak... Salamov utolsó reményként tekintett Szolzsenyicinre, akinek azért adta az írásait, hogy stilisztikailag javítsa ki azokat, bármily' furcsán hangzik is ez. Hogy az olvasók számára átélhetővé tegye a kifejezhetlent... Végző soron ez a feladata egy emlékműnek is, csak nem szavak használatával.

Időzzünk még pár mondat erejéig az emlékművek általános „feladatánál”, kértem a Mestert:

Mi egy emlékmű szerepe, nyeglébben fogalmazva, miért csinálták? Az emlékmű jó szó: valaminek emléket állít egy mű. Tehát az emlékről kell beszélni, illetve a műről. A mű lehet olyan, ami nem tudjuk, hogy mire emlékeztet, mert mondjuk régen készült, nem maradt róla írás. Talán még szájhagyomány sem. Így csak azt nézhetjük, hogy a mű jó-e?... Például ott van a Stonehenge: nem tudom, hogy a Stonehenge emlékmű-e egyáltalán? Vagy egy műszer, ami nem megy tönkre... Azt

hiszem, hogy a Stonehenge nem emlékmű, de mivel nagy és látogatható: emlékmű szerepet is betölthet. És be is tölt. Így hát feltehető a kérdés: a Stonehenge szép?

Ez a – szépségre vonatkozó – kérdés az esetünkben is feltehető. Az utókor már nem fog róla tudni, sőt, talán már a ma erre vetődő sincs tisztában vele, hogy az emlékmű keretét képező betonbunker adottság volt az alkotók számára. A konkrétan az emlékműre kiírt nyilvános pályázatot megelőzte egy helykijelölő folyamat, amelynek végeredményeként a Ferencvárosi pályaudvar és a Könyves Kálmán körút közötti senki földjén álló hatalmas betonbunkerre esett a választás. A tágabb helyszín – a Ferencvárosi pályaudvar – szimbolikusan kapcsolódik az Emlékhely témájához, mivel az elhurcoltak egy jelentős részét éppen innen indították útnak a messzi gulágokba. Ugyanakkor az épület nem „láthatta” ezt a gyászos eseményt, hiszen 1962-ben épült. A másfél-két méter vastagságú – helyenként ólomköpennyel bélelt – betonfalak egy háromméter fő befogadására alkalmas „életvédelmi létesítmény, óvóhely és vezetési pont” kikezdehetetlen védelméről voltak hivatottak gondoskodni. Az eredeti funkció, azaz az esetleges hadicselekmények során végzendő kiürítés irányítása kevésbé emelkedett, mint ahogy a bárdolatlan tömeg, a csupasz betonfelületek sem azok.

A Párkányi Raab-féle emlékműnél a meglévő adottság – a betonbunker – mintegy talapzatként szolgál, a kompozíció vele együtt teljes. Pedig a betonbunker egy esztétikai érték nélküli épület, praktikumon kívül semmi nincs benne... Nem emlékmű, hanem mű nélküli emlék. De mint emlék, megidéz egy korszakot.

Bár a bunker „csak” a keretét képezi a kompozíciónak, mégis oly’ hangsúlyos, hogy a mű szépségének kérdését indokolt lehet feltenni. Hiszen azt leszögezhetjük, hogy egy emlékműnek szépnek kell(ene) lennie!

A Párkányi Raab-féle emlékmű – először is – nem szép. Inkább komoly. Mint egy kórlap. Életünk meghatározó élménye egy-egy súlyos betegség után a gyógyulás. Ebben komoly szerepe van a látletnek, illetve a kórlapnak. Ezek szépek? Számít az, hogy szépek-e? Ilyen ez az emlékmű

is: komoly, mint egy orvosi jelentés. Lehet benne szép az íráskép, vagy a nyomtatvány ránézve lehet rendben lévő. Rokona a szépnek. De nem szép. Persze az emlékműnek van része, ahol szóhoz jut a szépség: amit Párkányi Raab a saját kezével formázott. Ahogy az elvágódó emberek röpülnének ki a vagonból, a fogságból... De minthogy bronzból vannak, nem tudnak röpülni, mint ahogy nem tudtak röpülni a rabok sem. A szobor megjelenése egybevág a mondanivalójával. A gulágról való okos beszéd, a látlet és a kórkép pontosságával és ahol lehet, ott szép.

Ha beszélünk a mű szépségéről, akkor – követve az emlékmű kettős tartalmi tagolhatóságát – érdemes az általa megjelenített emlék szépségéről is szólni pár szót:

Arany János Petőfi Sándor költészetéről nyilatkozott így: nála egy versben az eszme nem lehet aljas. Petőfinél az eszme sohasem aljas. Ez egy alapszemponthoz lehet az emlékműveknél is. Lehet-e Hitlerről emlékművet csinálni úgy, hogy az emlékmű jó is legyen? Lehet-e Hitlerre úgy emlékezni, hogy azáltal egy tér, egy utca, egy városrész szebb legyen? Lehet-e itt aljas az eszme? Lehet. Nem úgy, hogy a tér szép és »csak« a neve Hitler, mert ettől még nem aljas, hiszen ha kicseréljük az elnevezést, akkor látszólag nincs különbség...

Vegyük például a hidrogénbombát, ami nehezen képzelhető el egy emlékmű témájaként. Pár évtizede hallottam egy beszélgetést a rádióban. Csoóri Sándor beszélgetett Teller Edével, aki megemlíti, hogy a hidrogénbomba tudományos lényege és fontossága annyi volt, hogy nem kellett ledobni. Nem nem lehetett, nem

csak nem dobták le; nem kellett ledobni! Azért kellett a hidrogénbombának megszületnie, hogy létrejöjjön egy olyan erő, amivel az ember nem száll szembe. Az állatvilágban tapasztalható a fenyegetésnek egy olyanfajta passzív állapota, amikor nem történik tettelegesség, de eldől a hierarchia, hogy ki az erősebb. Az állatvilág nincs megterhelve olyan fogalmakkal, mint a hősiesség, vagy gyávaság. A gyengébb behódol, elmenekül, megmenekül. És mintha a hidrogénbomba tudományos lényege is ez lenne: hogy felmutatja a legyőzhetetlen erőt, amelyben a gyengébb nem kételkedhet. És ebben a helyzetben a másik oldal is létrehozza – kényszerűségből – a maga hidrogénbombáját. Így két olyan fenyegetés néz szembe egymással, amit nem lehet vitatni. Nincs erősebb. Mindkét oldal tisztában van a másik – mindent elpusztítani képes – erejével.

A két egymásnak feszülő fenyegetés között megszületik egy rendkívül veszélyes harmónia. Juhász Ferenc szavaival: egy zsúfolt egyensúly. Mi itt ülünk, se fizikusok, se politikusok nem vagyunk, így a fentiekről nem vagyunk meggyőzhetőek, megalapozott tudás híján. Azonban Csoóri Sándort – több évtizedes személyes ismeretségünk okán – én komolyan veszem. Úgy is, mint értelmiségi, úgy is, mint európai, úgy is, mint magyar ember. Teller Edét is komolyan veszem, mondandója mondhatni meggyőzőtt. Ismétlem, hogy nem a hidrogénbombáról, mert ahhoz nem értek. Ugyanebben a beszélgetésben mondta, hogy ő sokat olvas Ady-verse-

ket. És egy vers – a Hóvár bércek alatt című –, amely metaforát metafora után sorol – egyfajta magyarázat nélküli fúzióként –, hatással volt rá a hidrogénbomba feltalálásakor. Így már őt is értem. Így, hogy Csoóri Sándort személyesen ismerem, hogy Ady költészetét nagyon szeretem. Így hiteles lett számomra és érthető az a tudományos magyarázat, hogy a hidrogénbombát nem kellett ledobni.

És ez már lehet egy emlékmű alapgondolata. Nincs alakja, de gondolata van. Két embernek állítana emléket egy nagyon fontos kérdésben, nevezetesen, hogy elpusztuljon-e a Föld felszíne, vagy sem. Így már az eszme nem aljas.

A kompozíció alapját képező bunker két oldalsó, alacsonyabb tömege tetején – a rabok szállítására használt – marhavagonok állnak, amelyeket „elnyelni” készül a főtömeg. „Középen egy harmadik vasúti kocsi áll, benne emberekkel. Parasztok, munkások, értelmiségiek néznek ki a vagonból, a korra jellemző ruhákban, jelezve, hogy bárki áldozattá válhatott, társadalmi osztályától függetlenül. A kocsi vége nyitott, és az ott álló három alak már csak üres ruha, kezük, arcuk szétfoszlik, mint ahogy az elhurcoltak is a semmibe, a gyilkos homályba mentek bele, és sokan soha nem tértek vissza” – írja értőn Zsuppán András a szinte az egyetlen, Emlékhellyel foglalkozó újságcikkben.

Az alkotás leírását Párkányi Raab Péter szavaival érdekes folytatni: „Az oldalfalakon megjelenő dombormű-

vek egy anyagváltásos játékkal vannak megkomponálva. A testek öntöttvasból, az arcok, kezek bronzból készültek. Ez az anyagváltás fontos és idővel változik, felerősödik majd. Az anyagok elkezdik önálló életüket élni, a vagon oldalfalai és a testek elkezdenek rozsdásodni, még inkább »pusztulni«, így egyre erősebb lesz a kontraszt a személyek, a humánus és az őket körülvevő, embert felfaló környezetük között. A tekintetek és a kézmozdulatok a folyamatos pusztulásban is mindig megcsillannak, jelen lesznek és üzennek... A kompozíció tulajdonképpen egy búcsú. Mivel az elmúlt években ez egy kibeszéletlen történelmi esemény volt, most érkezett el az idő, hogy szólhatunk, megemlékezhetünk az áldozatokról. Búcsúzunk, és egyben búcsút vehetnek tőlünk. A vagon oldalán »papírfecniken« (Az elhurcoltak a vagonokból kidobott papírcetlikén, úgynevezett »szélpostával« üzenetek hozzátartozóiknak, merre, hová viszik őket – A szerk.) üzenetként örök érvényű, örök értékű szavak, gondolatok jelennek meg: otthon, család, hazaszeretet, emlékezés.”

A Párkányi Raab-féle emlékmű – ahogy említettem – nem szép. De a kérdésre adott felelete ötös. Azonban egy emlékműnek, ha szép is, a jövője veszélyben van... A szép fogalma jobban változik, mint az erkölcs. Ha azt mondom, hogy barokk és szecesszió, akkor két, egymástól időben meglehetősen távoli stílusról, ízlésről beszélek, de az erkölcs a barokktól a szecesszióig nemigen változott. A tíz parancsolatból a természeti törvények voltak érvényesek. A szépségideálról ez messze nem mondható el, ugyanebben az időintervallumban...

Igaz, hogy az utókor okos, és felfedezi a világcsúcsot a szépségben. Még ha más is az ízlése, képes a legszebbet a legtöbbre tartani. Mint Giotto és Cimabue festésze. Szinte összetéveszthetők, de Giotto alakjai mint-ha-mintha kicsit elevebbek lennének. Ennyi elég volt ahhoz, hogy az életükben messze népszerűbb Cimabue művészete a feledésbe merüljön...

Az utókor ugyanakkor könnyörtelen is: ami nem érdekli, azt elfelejti. Ebből a szempontból éppen az ilyen típusú – komoly témájú, komor – szobrok veszélyben vannak. Az emberek idegenkednek attól, ha a dráma az utcára kerül. Ha tehetik, elkerülik az ilyen helyeket. Én magam is így vagyok ezzel. Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy a középkorban a kivégzések nagy tömegek előtt történtek. Az emberek szeretnek borzongani. Így lehet, hogy a borzalmakról szóló műalkotásoknak is lehet egy-egy főtérnyi érdeklődőjük.

Sokszor a jelenkor is hálátlan az emlékművek megítélésé kapcsán. Párkányi Raab Péter különösen tudja ezt,

hiszen egyik korábbi alkotása, a 2014-ben megvalósult Szabadság téri II. világháborús emlékműve – finoman szólva – nagy port kavart. Éppen e kompozíció világított arra rá, hogy viszonyunk az emlékezéshez meglehetősen ambivalens. Nem úgy, ahogy Hamvas Béla írta, hogy az a civilizáció, amely múzeumokat épít, az emlékezésbe felejtkezik, ezért halálra van ítélve. Inkább az emlékezés méltóságával van gond, amire nyilván a kommunizmus évtizedeinek – a múltat végképp eltörölni kívánó – ideológiája lehet magyarázat. Az emlékezés, az emlékművek rangja riasztó kettősséget mutat, mint azt a Szabadság téri – pró és kontra – emlékmű bizonyítja. Ebben sokszor az emlékezés helye a hibás...

Egy mostani történet: Tokajba kell csinálnom valamit. Felkértek, ami megtiszteltetés. A tokaji bor a kommunizmus alatt elvesztette rangját és piacát. Mára azonban – hála a helyi borászok erőfeszítéseinek – helyreállították a tokaji bor minőségét, és már-már visszaállították a rangját is. Egy szobrot kértek tőlem Tokajba, a borvidék legfontosabb városába, amely építészeti szempontból sosem volt különös, ráadásul elég rossz állapotban is van. Bél Mátyást kell megformálnom, aki a XVIII. században csinált egy máig megkérdőjelezhetetlen térképet a tokaji bortermő

területekről. Arról, hogy melyik dülő mire alkalmas. Az emlékmű helye egy – Emlékparknak nevezett – hosszúkás teresedés a rekonstruált zsinagóga és az új színház között. Egy hátsó bejáratra emlékeztet, azaz minden, csak nem park. Azzal kezdtem hát, hogy áttervezem a területet. Hogy méltó legyen az Emlékpark elnevezésre. Egy olyan – kapuval lezárt – építet teret szeretnék itt létrehozni, ahol méltó helyet talál-

hatok Bél Mátyás szobrának. Emlékművet szerintem így kell tervezni. Meg kell teremteni azt a helyet, ahol a méltó emlék elhelyezhető...

Ebből a szempontból nagyra tartom a Piazza de Campidogliót, amely egy komolyan megtervezett tér a határoló paloták homlokzataiig bezárólag. Egy városi tér, ahol méltó helye van Marcus Aurelius lovas szobrának. A térnek van fókuszja! Egy négyszögletes térnél ezt természetesen nem nehéz kijelölni: az átlók metszéspontja az. Így képzelem én el az emlékművet: komolyan meg kell tervezni a környezetet, hogy annak fókuszja méltóságteljes legyen. Nem úgy, mint

a Kálvin tér, modern épületeivel, bizonytalan – befejezetlenséget sugárzó – térfalaival. A hitvány épületektől eltekintve sincs itt a térnek fókuszja...

Pátzayék gondolkodtak így, hogy minden térnek van egy fókuszja és oda kell állítani a szobrot, a forgalomtól szabad helyre. Valóban kellemes, ha a fókuszban van, de ez jelentheti azt is – például a Keleti pályaudvar előtti Baross-szobor esetében – hogy az fel sem tűnik. Olyan a mimikrije. Nincs útban...

Erről Filep Sándor – Tolnay Klárit ábrázoló – monokróm képe jut eszembe, amit a műtermében tekintetem meg a családommal, négyéves lányommal együtt. A nagy műtermi rendtelenségben, egy félreeső helyen lógott a kép. Hazafelé úton faggattam Anna lányomat – mint abszolút civilt –, hogy mi a véleménye róla. – Rögtön észrevettem – mondta, ami nagyon tetszett nekem. Egy boldog békeidőbeli polgári lakásban a festmények és bútorok olyan harmonikusan vannak elrendezve, hogy egy kvalitásos kép is észrevétlen maradna. Nem biztos, hogy ezt a harmonikus csendet kell egy emlékművel elérni. Hanem egy új helyet teremteni, aminek megvan a fókuszja és a fókuszban az emlékmű helye.

A környezettel itt sem volt Párkányinak szerencséje. Sem a harmonikus csend, sem egy új fókuszpont megalkotása nem adatott meg neki. Bár a Ferencvárosi pályaudvar közelsége, az oda vezető gyalogosforgalom intenzitása létrehoz egy valóságos erőteret, az emlékmű ebbe nem tud szervesülni. Ennek több – akár sorsszerűnek is nevezhető – oka van, legkevésbé a mű alkalmatlansága. A szűkebb környezet rendezetlensége, a köztér elhanyagoltsága megoldható lett volna, de feltehetően az idő rövidsége miatt – esetleg költségtakarékossági okokból – ez nem valósult meg. Amilyen erős a mű, annyira kontrasztos az alapsík architekturális kialakításának igénytelensége. Az egyszerű, fehér, zúzott kavics, illetve az ebbe belefutó, majd elfogyó – kertekben használt – műanyag „fapalló” burkolat értelmetlen. Kicsit olyan érzése van az embernek, mint Cseh Tamás Gellért téri szobra előtt állva: nem hiszi el, hogy egy nagyszerű ember – többé-kevésbé méltó – szobra ilyen hétköznapi, méltatlan helyzetbe kerüljön. Természetesen tisztában vagyok vele, hogy ez néhol egy napjainkra jellemző – az emlékezést az emberekhez közel hozni szándékozó – tudatos törekvés...

Azonban Ferencvárosban a tágabb környezet is rontja a mű hatásosságát. Az irodaházak, parkolók és bevásárlóközpontok profán jellege a közttereket egyszerű közlekedési útvonalakká degradálja. A hétköznapiság nem engedi érvényesülni az emelkedettséget... Ez talán az egyik legforgalmasabb helyen fekvő emlékművünk, ami a környező forgalomból semmit sem profitál. Szárguldo autók az egyik oldalon, a pályaudvarra siető gyalogosok a másik oldalon. Pedig a közeli Népligetben több olyan szobor is áll a Könyves Kálmán körút közvetlen közelében, amit nem lehet nem észrevenni a környezetrendezés egyszerű, de hatásos gesztusainak köszönhetően. E példák alapján az ember reménykedik, hogy az emlékmű közvetlen környezete – akár már a közeljövőben – rendezhető.

Addig azonban a fent leírt kettősség egy – korunkhoz abszolút köthető – többlettartalmat ad a Málénkij Robot Emlékhelynek. Az emlékezéshez való viszonyunkat jeleníti meg. Emlékművet építeni nagyon tudunk, de (meg)emlékezni már jóval kevésbé. Illetve (meg)emlékezéshez méltó (lélek)állapotot előidézni jóval kevésbé... A Hímálája apró, szélfújta mantra-zászlói: mind-mind egy apró ima, amihez a természeti környezet drámaisága teremt meg a méltó lelkiállapotot. Mi egy hatalmas traumára emlékezünk egy – jó értelemben – heroikus alkotással, de ima – akár csak egy aprócska is – aligha fogalmazódhat meg ilyen anyagi környezetben...